

УДК 72/01: 728.6 (477)

к.арх. А.Степанюк, к.філол.н. Р. Кюнцлі,
Львівський національний аграрний університет

УТИЛІТАРНІ ТА САКРАЛЬНІ АСПЕКТИ ВІКНА У ВІДРОДЖЕННІ ТРАДИЦІЙ СІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА

Українська хата - це не лише архітектурний об'єкт - житло людини, а й історична категорія, в якій у зовнішньому вигляді, в організації внутрішнього простору, в окремих його елементах відбиваються численні народні традиції, символи, звичаї та обряди. Особливістю нового житлового будівництва має стати органічне поєднання краєвих народних архітектурно-будівельних і художніх традицій з сучасними вимогами, що відповідають новим умовам села.

Ключові слова: вікно, утилітарне та сакральне, житлове середовище, традиції народного житлового будівництва.

Постановка проблеми. Оскільки архітектура житлового середовища організовує життя сім'ї, то вона стає символічною основою її єдності. Середовище для проживання в різні епохи, в різних культурах характеризувалось завжди такими властивостями, як теплотою, затишком, відчуттям рідного дому, батьківської хати. Дослідження символічного значення елементів предметно-просторового середовища показують, що кожна річ, крім своїх утилітарних і декоративних функцій має своє символічне, сакральне значення. Якщо для архітектора функції вікна полягають в освітленості, вентиляції приміщення, то для традиційної свідомості вікно є засобом комунікації вулиці і житла, з ним пов'язано багато обрядів, зокрема, таких, як колядування, щедрування тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами народного житла, його традицій, архітектурно-просторового та декоративного-художнього вирішення займалися ряд учених, зокрема: Байбурін А. [2], Відейко М. [4], Воропай О. [6], Данилюк А. [7]. В їх працях досліджено, що житло створювалось протягом століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, що відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням народу. Проведення даного дослідження обумовлюється необхідністю повернення до витоків народного зодчества, зокрема будівництва житла для створення основ сучасної сільської архітектури та відновлення традиційного укладу сільського жителя, без чого на переконання авторів не може бути відродження українського села.

Постановка завдання. З появою колективних сільськогосподарських підприємств і нав'язуванням чужої селянам ідеології життєве середовище і

традиційний уклад були позбавлені первісної суті і духовності. Житлові будинки та їх елементи стали розглядатись з чисто утилітарного та конструктивного погляду. Повернути житловому будівництву із покоління в покоління набутий досвід народного зодчества, відродити традиції народного будівництва, художньо-декоративного вирішення структурних елементів житлового середовища – шлях створення житла, яке відповідатиме всім вимогам сучасної селянської родини.

Виклад основного матеріалу. Вікно, як зазначає В. Ю. Циркунов у книзі «Про походження зодчества», по віку набагато молодше за двері [13]. Цілком природно, що заради безпеки людина завжди хотіла прикрити вхід до печери, отже виникала потреба штучного створення такого шлюзу. Потреба у вікні виникла пізніше. Одні дослідники запевняють, що вікно виникло з вхідного отвору у землянці [13], інші вважають, що перше вікно – це отвір для виходу диму [9].

Історію вікон як світлових прорізів у стіні, як зазначає В.Ю.Циркунов, потрібно починати з сиро-хетської архітектури і так званих Біт-хілані, які відносяться до X – VII ст. до н.е.

Проте кандидат історичних наук Наталія Бурдо [4] за результатами власних розкопок на поселенні в с.Тимкове Одеської області на підставі реконструкції реального житла, дослідженого археологом, створила макет трипільського житла, де на тильній стіні є круглі вікна з чітким орнаментом. Як нам відомо, трипільська культура належить до VI-III тис. до н.е.

Безперечно, що вікна на першому етапі були просто засобом інсоляції. Архітектура трипільських споруд за своєю конструкцією вимагала отвори для попадання сонячних променів. Проте створення вікна, означало також створення своєрідного коридору для зв'язку між своїм власним безпечним світом і невідомим, непізнаним, небезпечним космосом. З розвитком вірувань людина хотіла забезпечити себе від всього поганого, що було за межами її домівки і запросити до хати все добре і світле.

Як зазначає В.П.Самойлович, розташування вікон в оселі тісно пов'язане з його плануванням і організацією. Житлове приміщення мало, як правило, три чи чотири вікна, два з яких, крім західних регіонів, виходили на головний фасад («чоло») і одно або два – на боковий («причілок»). Таке розташування вікон було напрацьоване багатолітнім досвідом народних зодчих і було зумовлено найбільш раціональним орієнтуванням житла відносно сторін світу, а також необхідністю освітлення тих чи інших його частин [11]. Федір Вовк у своєму дослідженні «Студії з української етнографії та антропології» подає детальну еволюцію вікна в українській хаті [5]. Перше найпримітивніше вікно було з однією шибкою. Це вікно, яке не можна було відчинити, знаходилось високо

від долівки над піччю. Спочатку це був просто отвір у стіні, його засували дощечкою або чимось закладали, потім дощечку замінив пухир, а пізніше – кругле або чотириохкутне зелене скло. Еволюцією вікна вважається поділ його на дві частини, з яких нижня підіймалась догори. Потім вікно (поч. ХІХ ст.) поділили на чотири шибки, де нижню частину можна було підіймати.

З розвитком архітектурних вмінь і можливостей удосконалювалась не тільки сама будівля, але і її структурні елементи. Вікно стає прямокутним, отвори закривають менш більш підібрані шибки, але вірування, пов'язані з ним не гаснуть, а навпаки – набувають більш колоритного забарвлення. «Вікно було не тільки засобом комунікації між вулицею і житлом, але й засобом зв'язку світу живих з світом мертвих. З прийняттям християнства «число вікон символізувало святу Трійцю, але і християнська мотивація віконної символіки сягає глибше, в історію первісної культури» [1].

Особливе зацікавлення викликає обрядова діяльність, що пов'язана з вікном. Зокрема на Андрія дівчата бігають попід вікна слухати. Почуте під вікном мало значення для заміжжя дівчини, колядують на Різдво Христове теж під вікнами [6]. Через вікно виносять померлих нехрещених дітей і дорослих, що померли від гарячки. Через вікно виносили і першого покійника в оселі. Коли в оселі бачили, що людина помирає, то для душі на вікні або в божниці ставили стакан з водою, щоб душа обмилась. Через вікно не можна виливати помії, плювати, викидати кістки, кішку тощо, тому що там може стояти Ангел Господній [2].

Т.В. Цив'ян називає вікно – «оком» оселі, яке виконує функцію спостереження за навколишнім світом. Таким чином, людина проникає у зовнішній світ, але сама залишається у безпечному внутрішньому. Вікно забезпечує візуальний контакт, який є безпечнішим від прямого контакту [12].

Б.А.Рибаков бачить у віконному прорізі не тільки «вікно в світ», в "білий світ" для мешканців хати, але і очко для чужих людей і сторонніх злих сил, які можуть підглянути через нього життя усередині житла, проникнути всередину або хоч би зурочити тих, кого удається побачити у вікні. Недаремно чаклунські замовляння прагнуть захистити від спостерігачів [10].

Про вірування і смислове навантаження такого архітектурного елементу, як вікно, говорить нам віконний орнамент.

Інтуїтивна сутність людини говорила, що вона не одна у Всесвіті. Судячи з орнаменту, який використовували трипільці, вони відчували філософію життя і прагнули її зрозуміти. Трипільці оздоблювали свої речі символами безконечності, сонця, місяця, води, сваргою, що відображає зародження всесвіту тощо.

Образ сонця, як символ життя, здоров'я, протипага тьмі і всякій нечисті буде супроводжувати праукраїнців до прийняття християнства, а з прийняттям християнства поганська символіка буде ще довго співіснувати з християнською. Щоби запобігти попаданню в оселю злих сил, вікна з зовнішньої сторони оздоблювали орнаментом сонця, яке відлякувало нечисть. Дослідник слов'янських традицій Б.А.Рибаков у своєму знаменитому дослідженні «Язичество Древней Руси» пише, що слов'яни велику увагу приділяли вікнам, через які могли проникнути всюдисущі нав'ї (духи смерті або духи померлих людей). Щілини у віконних рамах, зимовий холод, протяг, все це ототожнювалось у древніх людей з невидимими нав'ями, які приносять на злих вітрах різні нещастя. У зв'язку з цим, зазначає Б.А.Рибаков виник такий важливий елемент заклинального декору, як наличник, обрамлення вікна, яке насичене поганською символікою [10]. На Україні навій (нявок, мавок) не боялися. Їх вважали не злими, а такими, яких можна задобрити певними дарунками у визначені дні і з якими можна співіснувати. Тому, якщо простежити заклинальну символіку Новгородську, Суздальську, про яку детально пише Рибаков, і віконну заклинальну символіку сьогоденної центральної України, яку досліджував В.П.Самойлович, то можна побачити суттєву різницю.

Орнаментальні композиції народів на території сучасної Росії характерні перевагою солярних знаків, в основному – сонця, на наличниках-теремках часто зображені цілі композиції бачення всесвіту: тут зображені морди ящерів, русалок (водний світ), різного плану птиця (середній ярус), птиця в польоті (верхній ярус), богиня Мокош, грифони.

На наличниках Центральної України часто зустрічаємо орнамент, що символізує дерево життя, сонце, місяць і зорі, землю, насіння. Тобто переважає заклинальна аграрна символіка.

Орнаментальні композиції Центральної України характерні своїми рослинними мотивами, а також зображенням птиці. Орнаментальні композиції притаманні для Центральної України використовуються не тільки на наличниках, але й на стінному розписі як обрамлення вікон. Тут можна зустріти знайомі для цієї частини України квіти: ромашки, волошки, соняшник, виноградні лози, плоди і цвіт вишні, сливи тощо. Геометричний орнамент використовується для цієї частини України обмежено: іноді рослинний орнамент може бути представлений геометричним малюнком. На декоративний орнамент цього регіону суттєвий вплив зробив розпис писанок та традиції вишивки. Часто складовою рослинного орнаменту виступають різні птахи. Це і домашня птиця: півні, гуси, а також – голуби, павичі, зозулі. Все те, що знайоме, близьке і зрозуміле українському селянинові – хліборобові. Солярні

знаки присутні рідше. Аналіз матеріалу підтверджує той факт, що чим далі на захід, тим частіше в орнаменті вікон і дверей використовується геометричний орнамент. Можливо, це пов'язано з будівельним матеріалом та способом забудови. Якщо Центральна і Східна Україна – це хати-мазанки, то Прикарпаття, Карпати, Закарпаття – це зруби, де розвинене різьбярство, яке пристосоване більше до геометричних орнаментів, ніж до пластичних рослинних. Та й вірування карпатських українців на довгий час зберегли в собі поєднання язичництва та християнства. Вікна тут частіше орнаментуються зображенням солярних знаків, що мають геометричні форми. Часто поєднуються християнська символіка з язичницькою. Цікавим фактом є те, що розвиток гуцульських народних ремесел, зокрема – різьбярство, відновлюється сьогодні за рахунок розвитку етнотуризму. Навіть на сучасних різьбярських роботах Гуцульщини можна простежити відновлення давніх язичницьких символів, які часто поєднуються з християнськими. Очевидно, що в більшості випадків це відновлення є просто наслідуванням давніх різьбярських традицій, без ґрунтового розумінні семантики виробу.

Говорячи про національну особливість архітектури, про систему знаків-символів, які характеризують національну архітектуру, архітектор Борисовский Г.Б. ще у 1973 році дозволив собі сказати, що сучасна архітектура не повинна бути позбавлена національних рис. Архітектура буде подібною до пральної машини чи електробритви, вона стане національно безликою [3].

Народна архітектура, не зважаючи на її територіальне різноманіття, структурне вирішення, художнє втілення, має свої особливості, які постійно живили розвиток і збагачення національної традиції. Радослав Жук, досліджуючи ритмічні особливості української церковної архітектури, звернув увагу і на народну архітектуру в цілому: «Таке багате розмаїття перетворень чужих і рідних елементів дає підстави твердити, що нова архітектура останніх десятиріч ХХ століття також може стати природним продовженням цієї еволюційної традиції. Незважаючи на запровадження цілком нових конфігурацій у плані, архітектурних елементах, методів будівництва й будівельних матеріалів, українська ідентичність в архітектурі пануватиме й далі, якщо збережеться й житиме характерна для неї структура ритмічних співвідношень» [8].

Висновки. За багато віків свого існування українські зодчі створили художній образ української сільської оселі, в якій вагоме місце належить її структурному елементові – вікну. Образ української селянської хати – це не просто відмінний від інших споруд зразок функціонального і естетичного втілення, це не тільки витончений дизайн, що виражає світогляд українця. При зустрічі з таким художнім образом у нас зароджується багато ідей і асоціацій,

уявлень і емоцій. Цей художній архітектурний образ породжує хвилювання і будить генетичну пам'ять.

Українська селянська хата створена архітектурною мовою, яка властива тільки їй. Тектонічне тіло української оселі, її структура, що формує зовнішній вигляд будівлі, її внутрішній простір і оточуюче середовище створюють характер української берегині, що асоціюється з українською жінкою-матір'ю: ласкавою, світлою, тихою, люблячою, чепурною, дбайливою.

Вивчення традицій народної архітектури, осмислене використання її структурних елементів, орнаменту, декору, символіки уже сьогодні зробить сучасну українську архітектуру живою, неповторною, самобутньою. Відродження народних традицій стане поштовхом для створення новітньої української архітектури, яка зробить різкий поворот від гігантоманії великих агропромислових комплексів, сухого функціоналізму окремих будівель і споруд, що не властиве українській ментальності, до створення нового стилю в архітектурі, що буде міцною основою для відродження українського села.

Бібліографічний список

1. Архитектура и эмоциональный мир человека / Г.Б. Забельшанский, Г.Б. Минервин, А.Г. Раппорт, Г.Ю. Сомов. – Москва: Стройиздат, 1985. – 208с.
2. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин / Академия наук СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. – Ленинград: Наука, 1983. – 192с.
3. Борисовский Г.Б. Проблемы современной теории архитектуры. / Г.Б. Борисовский / Материалы заседаний теоретического клуба комиссии по теории архитектурной критике правления Союза архитекторов СССР на тему «Красота и количественная мера» / Г.Б.Борисовский [Научн. ред. М.Г.Бархин]. – Москва: Правление союза архитекторов СССР, 1973. – С.155-169.
4. Відейко М. Макет Трипільського житла. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://users.i.com.ua/~kolo-ra/p5.html>
5. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – Київ: Мистецтво, 1995. – 336с.
6. Воропай Ол. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. / Олекса Воропай. – Київ: Оберіг, 1993. – 590с.
7. Данилюк А. Поклонися народному зодчому / А.Данилюк. – Львів; Свічадо, 1995. – 63с.
8. Жук Радослав Ритмічні особливості української церковної архітектури / Р.Жук // Пам'ятки України, 1991. – №4. – С. 38-45.
9. Кандауров А. Н. Патриархальная домашняя община и общинные дома у ягнобцев / А.Кандауров. – ТИЭ АН СССР III, в. I, М. – Л. 1940, стр. 23

10. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. / Б.А. Рыбаков – М.: Наука, 1987. – 784с.
11. Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество / В.П.Самойлович. – Киев: Будівельник, 1977. – 232с.
12. Цивьян Т.В. К семантике пространственных элементов в волшебной сказке / Т.В.Цивьян. – В кн.:Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти В.Я.Проппа. – Москва, 1976. – 301с.
13. Циркунов В.Ю. О происхождении зодчества / В.Ю. Циркунов [Научн. ред. – проф. Б.П.Михайлов]. – Москва: Стройиздат, 1965. – 216с.

Аннотация

Украинский дом – это не только архитектурный объект – жилье человека, но и историческая категория, в которой во внешнем виде, в организации внутреннего пространства, в отдельных его элементах отражаются многочисленные народные традиции, символы, обычаи и обряды. Особенностью нового жилищного строительства должно стать органическое сочетание лучших народных архитектурно-строительных и художественных традиций с современными требованиями, которые отвечают новым условиям села.

Ключевые слова: окно, утилитарное и сакральное, жилищная среда, традиции народного жилищного строительства.

Annotation

A Ukrainian house is both an architectural object (a man's dwelling) and a historic category presenting numerous folk traditions, symbols, customs and rituals in its appearance, organization of internal spaces and separate elements. New residential building business should combine the best folk architectural, constructional and artistic traditions with modern requirements corresponding to the fresh rural realia.

Key words : window, utilitarian and sacral, residential surrounding, traditions of folk residential building